

maatschappij in Nederland door kunstenaars een mooi samenhangend verhaal. De conclusie is niet opwindend, eerder voorzichtig. Groffen geeft een enigszins chronologisch geordende weergave van de verbeelding van de industrie door Nederlandse kunstenaars. Aanvankelijk (rond 1850) stonden de eigenaars of directeurs van de fabrieken daarin centraal. Later kwam de nadruk te liggen op het industriegebouw in een landschap of stadsgezicht, vervolgens op de weergave van de stoere of juist uitgebuite arbeider. Weer later zagen de kunstenaars de industrie als modern symbool van snelheid, kracht en vernieuwing. Tegenwoordig staat in de verhouding tussen kunst en industrie het verzamelen van moderne (abstracte) kunst voorop, en de kunstzinnige vormgeving van producten.

De bijdrage van Lydia de Pauw-Deveen 'Industrie en de grafische, plastische en bouwkunsten in België' is daarentegen rommelig, fragmentarisch en een verhaal zonder kop en staart. Hier was redactioneel ingrijpen nodig geweest.

Een tweede benadering voor de oordeelsvorming over het boek stelt de vraag: wat draagt het bij aan de bestaande kennis? De bundel geeft vooral overzichten op basis van secundaire literatuur. Hij bevat weinig origineel onderzoek. In het deel over de industriecultuur wordt een schets gegeven van de sociale en economische ontwikkeling van Nederland en België, terwijl in het deel over actoren de ontwikkeling van monumentenzorg en industrieel erfgoed aan bod komen. Dergelijke overzichten treft men ook in andere publicaties en de vraag is wat zij aan onze bestaande kennis op het gebied van het industrieel erfgoed toevoegen. Daarmee zijn wij gekomen aan een derde benadering.

De laatste jaren is de behoefte ontstaan een nieuw vakgebied te ontwikkelen, 'industriecultuur', inclusief de wens een eigen leerstoel te verkrijgen, onderzoekprogramma's op te zetten en studie- en leerboeken te publiceren. De vraag is nu of de bundel in dit opzicht een waardevolle bijdrage levert aan de 'intensifiëring van de wetenschappelijke studie van oude industriële panden, sites en objecten', zoals de bundel nastreeft. Ik betwijfel het. Mijns inziens levert het concept 'industriecultuur' niet zoveel op voor 'het debat omtrent behoud en hergebruik', hetgeen de bundel beoogt. Publicaties zoals die van F. van Voorden, 'Historische structuuranalyse' in *Kop van Zuid* (Rotterdam, 1994) en H. L. de Groot, ed., *Cultuurhistorische effectrapportage 'Leidsche Rijn'* (Utrecht, 1995) doen dat meer. Het wachten is nog steeds op een boek dat centrale vraagstellingen, analysemethoden en oplossingsstrategieën van het vakgebied behandelt.

Harry Lintsen

J. Tyssens, E. Witte, *De vrijzinnige traditie in België. Van getolereerde tegencultuur tot erkende levensbeschouwing* (Balans VII; Brussel: VUBpress, 1996, 167 blz., Bf 395,-, ISBN 90 5487 1113).

Twee landen gescheiden door dezelfde taal. Zo wordt wel de relatie tussen Engeland en Amerika gekenschetst, maar het is ook van toepassing op die tussen Nederland en België. Drie sleutelwoorden uit dit boek hebben in beide landen verschillende betekenissen.

In de eerste plaats: vrijzinnig. In Nederland wordt dit woord meestal gebruikt om een stroming in de Hervormde Kerk aan te duiden. In België (en dus in dit boek) verwijst het naar een stroming die naar eigen zeggen slechts streefde naar het recht, over elk onderwerp een eigen rationeel oordeel te vormen, maar die tot de Tweede Wereldoorlog militant antiklerikaal was.

Hiermee kom ik op het tweede woord: militant. Naast de Nederlandse betekenis betekent het in België ook ongeveer kaderlid van vakbond of politieke partij.

En ten slotte: schoolstrijd. In Nederland is dat de strijd om gelijke rechten voor de school met de bijbel, in België de strijd om het recht op een school zonder bijbel en katholieke inspectie.

Met name aan de Vrije (= niet-klerikale) universiteit van Brussel is al tientallen jaren onderzoek gedaan naar geschiedenis, gedachtegoed en invloed van de Belgische vrijzinnigheid, zoals niet alleen uit de bibliografie van dit boek, maar ook uit die bij de paragrafen over dit onderwerp in de *Algemene geschiedenis der Nederlanden* blijkt. Dit boek is als een verbreding en verdieping daarvan op te vatten. Het is duidelijk niet de bedoeling geweest om nieuw materiaal aan te dragen, maar om een synthese te geven van huidige inzichten.

Al zijn de auteurs te consciëntieuze historici om zich te laten verleiden tot partijdigheid, ze zijn duidelijk betrokken bij hun onderwerp. Als een spannend verhaal volgt de lezer de ups en downs van de beweging, begonnen in 1854 als de gemeenschappelijke noemer van verenigingen die hun leden een burgerlijke begrafenis konden geven. Later in de negentiende eeuw uitte het streven naar rationele oordeelsvorming zich in volksvoorlichting en discussiegroepen, vaak met een progressief-liberaal of sociaal-democratisch stempel. Voor beide partijen leverde de vrijzinnige beweging het kader, wat zowel de liberalen als de socialisten politiek minder radicaal, maar feller antiklerikaal maakte.

Na de Eerste Wereldoorlog kwam een rooms-rode coalitie tot stand, die tot de Tweede Wereldoorlog voortduurde, wat de vrijzinnigen marginaliseerde in de socialistische beweging. Omdat de liberalen aan politieke invloed inboetten, was dit het einde van de invloed op de politieke agenda van de typisch Belgische vorm van de vrijzinnigheid. Na de Tweede Wereldoorlog bloeide zij weer op, maar onder Nederlandse invloed als een humanistische richting, die haar plaats zocht naast de kerk en er geen strijd meer tegen voerde. Aan de uiteindelijke scheiding van kerk en staat in de jaren vijftig en zestig had zij geen belangrijk deel, al mengde zij zich nadrukkelijk in de debatten over crematie, abortus en geboortebepanking.

Het boek is in eerste instantie geschreven voor Belgen. Voor Nederlandse lezers is het jammer dat het geen noten bevat en dat naar contemporaine gebeurtenissen vaak slechts indirect wordt verwezen door een opsomming van politici te geven, waarvan ik tot mijn schande moet toegeven dat ik ze alleen ken als naamgevers van straten in Brussel en Antwerpen. Toch is het verhaal zo goed verteld en geeft het een zo goed overzicht van een stroming, dat het boek ook veel Nederlandse lezers verdient.

W Pelt

A. J. Veenendaal jr., *Slow train to paradise. How Dutch investment helped build American railroads* (Stanford, Ca.: Stanford university press, 1996, xi + 350 biz., £35,-, ISBN 0 8047 2517 9).

Onder een suggestieve hoofdtitel heeft dr. A. J. Veenendaal jr. zijn uitgebreide studie van het Nederlandse aandeel in de financiering der Amerikaanse spoorwegen thans samengevat in een boek. *Slow train to paradise* is een toepasselijke metafoor die de essentie van het werk weergeeft: de Nederlandse beleggers stelden zich gouden bergen voor van de aankoop van Amerikaanse spoorwegwaarden, maar de realiteit was dat alleen op lange termijn geldelijk gewin te verwachten viel. De auteur kon hiernaast moeilijk zelfwijzen op nog een interpretatie die zich opdringt. Deze geldt de totstandkoming van zijn werk. Tien voorafgaande artikelen hebben vanaf 1985 in tal van aspecten verslag gedaan van de vorderingen van zijn onderzoek. Enige daarvan werden door mij besproken in *BMGN*, CVII (1992) 407 en 408. De nu verschenen